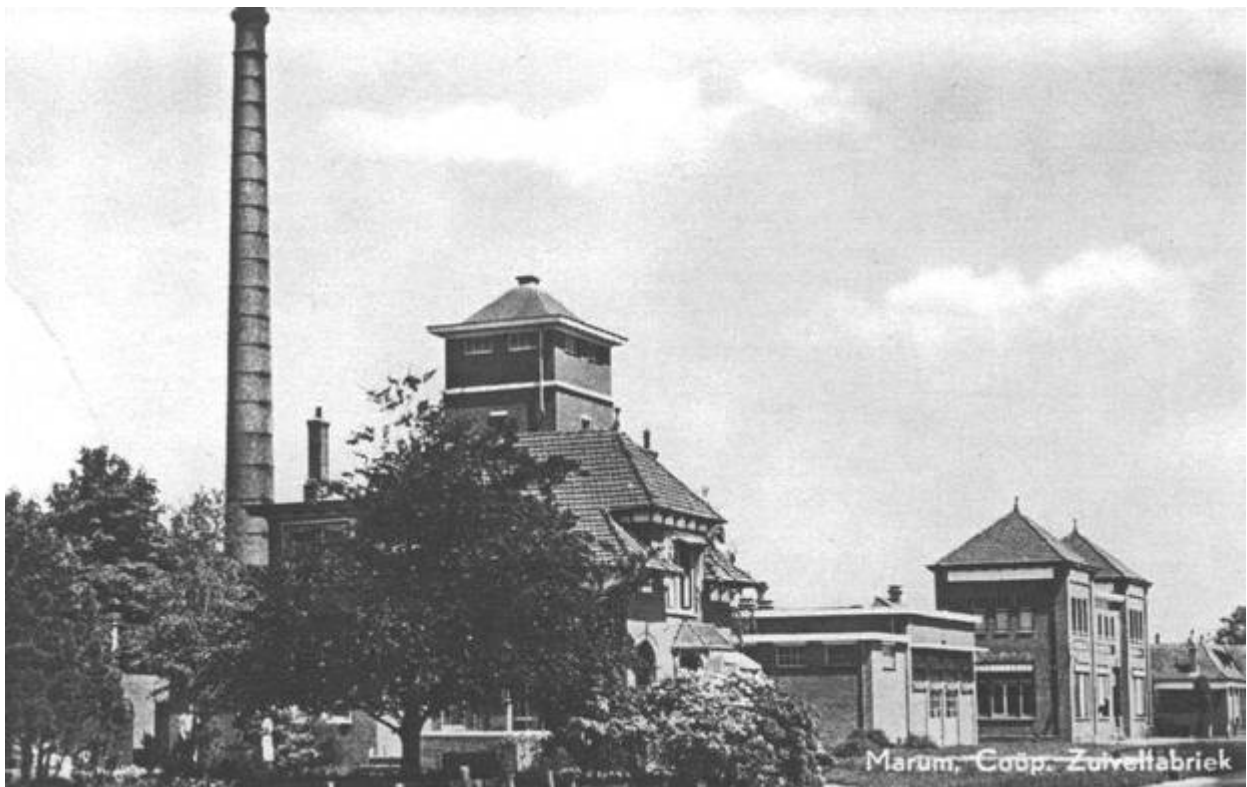

't Olde Guet

Tijdschrift van de vereniging Heemkundekring Vredewold-West

Het ontstaan van de Zuivelindustrie in gemeente MARUM

Marum, De Wilp en Noordwijk

Nummer 6, juni 2007

Toelichting bij deze *on-line* – pdf - uitgave

Deze pdf-uitgave over de beginjaren van de zuivelindustrie in de gemeente Marum is een integrale overname van een vijftal artikelen die in 2007 hebben gestaan in het tijdschrift 't *Olde Guet* van de Historische Vereniging Marum, (nr 6, juni)

Voorwoord van het bestuur. blz. 3

De eerste vier artikelen zijn geschreven door Joke de Boer-Jager.

1 ^e	Wat vooraf ging aan de zuivelcoöperaties.	blz. 5
2 ^e	De Eensgezindheid te Marum,	blz. 10
3 ^e	De Goede Hulp te De Wilp.	blz. 20
4 ^e	De Goede Verwachting te Noordwijk.	blz. 26
5 ^e	Een verhaal over Kaasmaker Braam
door kleinzoon Geert Braam.	blz. 32

Gebruikte bronnen:

- De heren Jan Boerema te Marum, en Jacob de Vries te De Wilp.
- Zuivelcoöperatie in Nederland. Uitgave van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. 1967. Ing. J.A, Geluk.
- Duizend jaar Vredewold en een halve eeuw Coöperatieve Zuivelfabriek Zuidelijk Westerkwartier. Gedenkboek ter gelegenheid van het 50 jarig bestaan van de Coöp. Zuivelfabriek Zuidelijk Westerkwartier te Marum 1918 - 1968. W.T. Vleer.
- Gemeente Marum door de eeuwen heen en Stelling Trimunt in oorlogstijd; W.T. Vleer en H. Kroes.
- Gemeente Marum in beeld, Vroeger en een beetje nu. J. en H.J. Boerema.
- Vlijtige armoede en tonnen Gouds, Twee eeuwen Gemeente Marum. J en H.J. Boerema.
- Meer dan geld alleen, Friesland Bank 1913 - 1988. Gedenkboek, uitgegeven door de Coöperatieve Vereniging Friesland Bank b.a. ter gelegenheid van haar 75 jarig bestaan. A Bokma en F. E. de Hen.
- Jaarverslag Coöperatieve Stoomzuivelfabriek en Korenmaalderij „De Goede Hulp” te De Wilp,
- Boekjaar 1 januari 1917- 1 januari 1918.
- ‘Verslag van den toestand der Provincie Groningen, uitgebracht door Gedeputeerde Staten aan de Staten dier Provincie’, over de jaren 1900 t/m 1920.

www.zuivelhistorienederland.nl dankt de Historische Vereniging Marum en de beide auteurs voor het mogen plaatsen van de genoemde artikelen. De oorspronkelijke tekst en foto's van het 1e, inleidende, verhaal is inmiddels ook te vinden op de volledig vernieuwde website van de Historische Vereniging Marum. www.historischeverenigingmarum.nl

Voorwoord

Beste lezers,

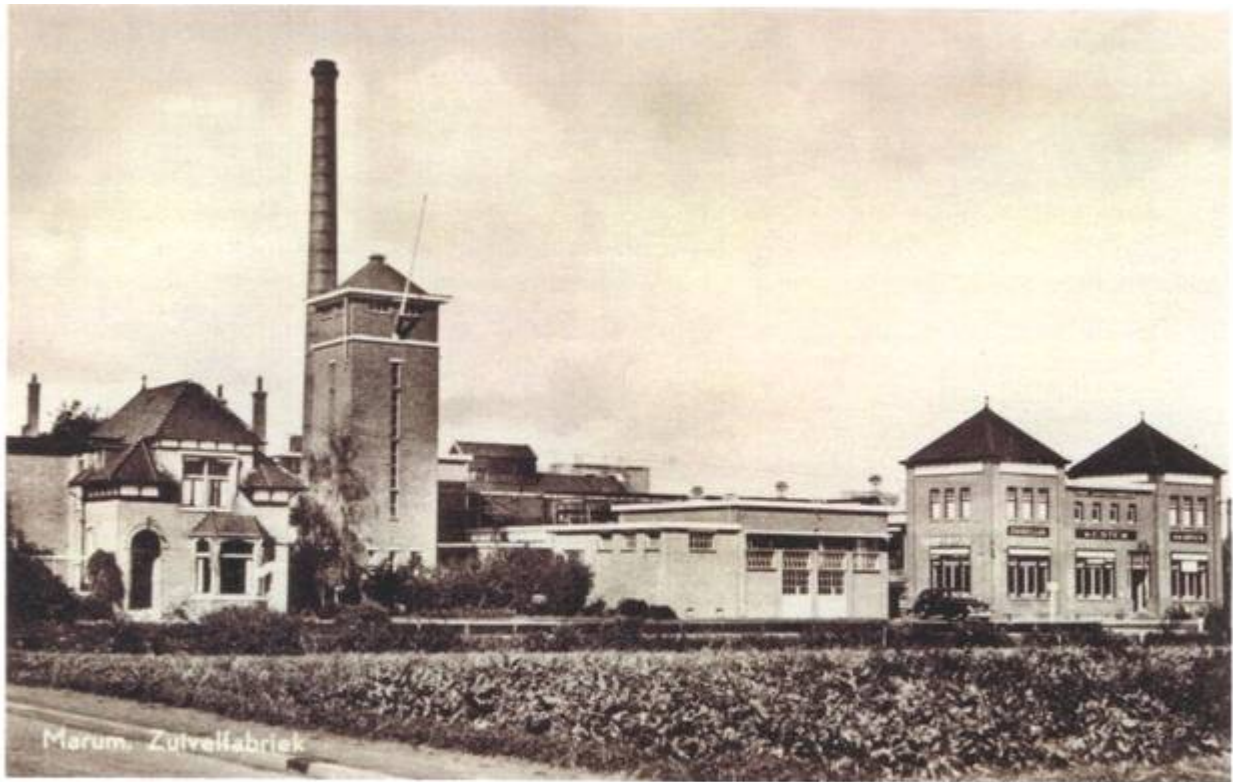
Museum *Het Rieuw* organiseert vanaf mei 2007 een tentoonstelling met als titel: *Het begin van de zuivelindustrie in het Zuidelijk Westerkwartier*. De Heemkundekring Vredewold-West heeft zich bij dit onderwerp aangesloten, met een serie artikelen in 't *Olde Guet* over het ontstaan van de zuivelcoöperaties in de gemeente Marum. Door deze samenwerking is in woord en beeld vorm gegeven aan de ontwikkeling van de zuivelindustrie in de eerste helft van de 20e eeuw.

De artikelen in dit blad richten zich - ruwweg - op de eerste 20 jaar van het bestaan van de zuivelfabrieken in Marum, De Wilp en Noordwijk en op de gang van zaken rondom de oprichting. Juist over de ontwikkelingen tussen ongeveer 1900 en 1920 was tot voor kort weinig bekend, mede doordat ook jaarverslagen uit deze periode ontbreken. Er moest dus veel onderzoek worden gedaan. Berend Kingma heeft hier veel tijd en energie in gestoken en heel wat archieven doorgespit. Hij spoorde een grote hoeveelheid documenten op, zoals gemeentelijke en provinciale stukken, correspondentie, bouwtekeningen, foto's en diverse andere publicaties. Dit materiaal kon worden gebruikt als basis voor de artikelen, maar leende zich vaak ook goed om tentoongesteld te worden.

Bij het samenstellen van de artikelen is tevens gebruik gemaakt van andere bronnen. Een overzichtje hiervan vindt u op de voorgaande bladzijde van deze pdf.

Tenslotte vragen wij nog even uw aandacht voor een bijzonder initiatief. Tijdens het samenstellen van de tentoonstelling en de artikelen bleek dat Berend Kingma niet alleen over veel kennis van zaken beschikt; hij kan er ook bijzonder onderhoudend over vertellen. Zijn prachtige verhalen zouden zich goed lenen voor een lezing of voordracht op bijvoorbeeld een verenigingsavond. Kingma heeft al enige ervaring met deze wijze van 'PR' voor de Heemkundekring en gelukkig is hij bereid ook over de "zuivel" lezingen te verzorgen. Mocht uw vereniging of groep hiervoor belangstelling hebben, neemt u dan gerust even contact met ons op. De enige tegenprestatie die wordt gevraagd is een bescheiden „vrijwillige" bijdrage voor de kas van de Heemkundekring.

Wij wensen u veel leesplezier van 't *Olde Guet* en kijkplezier in 't *Rieuw*. Het bestuur van de *Heemkundekring Vredewold-West* en de redactie van 't *Olde Guet*.

De in 1918 aan de Noorderringweg te Marum gebouwde zuivelfabriek.

Een verrassend effect biedt deze foto van het hedendaagse fabriekcomplex van Friesland Food, die Berend Kingma maakte vanuit de kerktoren en die hij de titel 'nieuw uit oud' gaf.

Wat vooraf ging aan de zuivelcoöperaties

Joke de Boer-Jager

Dit inleidende artikel schetst de situatie in de Nederlandse melkveehouderij in de tweede helft van de 19e eeuw en de omstandigheden die leiden tot het ontstaan van zuivelcoöperaties.

Boter- en kaasexport

We gaan even een stukje terug in de tijd. De Napoleontische oorlogen in het begin van de 19e eeuw zijn voorbij en Europa krabbelt weer op uit het dal. Er ontstaat nieuwe bedrijvigheid en vooral Engeland ontwikkelt zich in rap tempo van agrarisch tot industrie land. De bevolking groeit en de behoefte aan voedingsmiddelen neemt toe. Nederland kan hiervan geweldig profiteren. De kwaliteit van onze kaas en boter worden in het buitenland hoog geroemd en mede dankzij onze gunstige ligging zijn wij lange tijd verreweg de grootste leverancier van boter aan Engeland. De prijzen stijgen en het gaat de melkveehouders van de vruchtbare weidegronden voor de wind. Zij leunen tevreden achterover; een tikje zelfgenoegzaam zelfs....

In dit krantenartikel een vermelding van de prijzen van agrarische producten, waaronder boter, op de Marumer markt van 26 maart 1897.

Halverwege de 19e eeuw ontstaan de eerste landbouwmaatschappijen, maar deze welvarende zuivelboeren hebben absoluut geen behoefte aan adviezen van buitenaf. Nieuwe inzichten zijn aan hen niet besteed en voor landbouwonderwijs bestaat weinig belangstelling. Hun bedrijven zijn gegroundvest op ondervinding van lange tijden: dit heeft hen immers grote welvaart gebracht.

Geknoei

Maar er dreigt gevaar. Juist doordat er aan de export van boter zo goed te verdienen valt en zowel de vraag als de prijs goed blijft, wordt er niet voldoende op de kwaliteit gelet. Kleine partijtjes boter van velerlei aard en kleur worden via tussenhandelaren samen gevoegd en 'bewerkt'. Malafide lieden vermengen op grote schaal goede boter met slechte en er wordt water en later ook margarine aan toegevoegd. Deze knoeierijen blijven in Engeland natuurlijk niet onopgemerkt en grote partijen 'slechte' boter worden als onverkoopbaar retour gestuurd. De boeren zijn de dupe van deze praktijken.

Ook over de Nederlandse kaas wordt geklaagd. Doordat de boerinnen vasthouden aan verouderde productiemethoden is de kwaliteit veelal minder goed,

waardoor Nederlandse kaas het steeds vaker verliest van die uit het buitenland.

Commissies van wijze mannen buigen zich over de problematiek en doen aanbevelingen om te komen tot scherpere controle en verbeterde fabricage, bijvoorbeeld in coöperaties. Maar helaas; de conservatieve Nederlandse boer volhardt gedurende lange tijd in zijn onwil tot verandering. En zo krijgt onze voornaamste concurrent Denemarken de tijd en de kans om zijn slag te slaan. Dit land heeft z'n zaakjes heel wat beter op orde dan wij en de gevolgen blijven niet uit. De export van Nederlandse zuivel daalt dramatisch en ook de prijzen zijn slecht.

De Nederlandse boeren en handelaren voelen nu in hun portemonnee dat er iets mis is. Men beseft dat de tijd van teren op oude roem voorbij is. De Staatscommissie voor den Landbouw wordt opgericht en in 1889 komt de Boterwet tot stand, om geknoei met de kwaliteit tegen te gaan. Jammer genoeg blijkt de reputatie van de Nederlandse zuivel zo slecht te zijn, dat deze wettelijke regeling onvoldoende soelaas biedt. Onze buitenlandse afnemers zijn er nog steeds niet van overtuigd dat onze boter onvervalst is. Pas nadat een streng systeem van zuivelcontrole - op de bedrijven zelf - is opgezet, herstelt het vertrouwen in onze boter.

Benodigdheden voor bereiding van boter op de boerderij.

Nieuwe inzichten

Het isolement van de boeren wordt doorbroken doordat er nu regelmatig zuivelconsulenten en controleurs op de bedrijven komen. Zij brengen nieuwe inzichten, vaak afkomstig uit het buitenland, en langzaam maar zeker gaan de boeren hierin mee. Hier en daar worden door vooruitstrevende particulieren zuivelfabriekjes opgericht en als blijkt dat de kwaliteit van fabrieksmatig bereide boter prima is, verkopen de boeren steeds vaker hun melk aan deze inrichtingen. Intussen worden ook de eerste coöperatieve zuivelfabrieken gesticht. In de beginperiode gebeurt dit meestal door groepen boeren die het met de eigenaar van de fabriek niet eens kunnen worden over de prijs. Een groot voordeel van deze gezamenlijke zuivelproductie is bovendien, dat de boeren zeggenschap hebben over de fabriek, ook op financieel gebied.

Toch zijn er ook nadelen. Het uitgeven van enkele duizenden guldens voor het gezamenlijk inrichten van een boterfabriekje is geen kleinigheid en het bijeenbrengen van voldoende kapitaal is voor de meeste boeren niet gemakkelijk. In die tijd zijn er nog geen boerenleenbanken en meestal wordt het benodigde geld geleend van vooruitstrevende landeigenaren en notabelen. Zo breekt er, in het zicht van de 20e eeuw voor de Nederlandse zuivelboeren een geheel andere tijd aan, waarin de zuivelcoöperatie een grote rol zal spelen.

Gedurende vele eeuwen is op de Nederlandse boerenbedrijven de boerin verantwoordelijk voor de zuivelbereiding

Voorgeschiedenis in de provincie Groningen

Van oudsher is de zuivelbereiding in de provincie Groningen nooit van erg grote betekenis geweest. Er werd wel rundvee gehouden, maar dit waren meestal geen melkkoeien; het ging de boeren hoofdzakelijk om de verkoop van het vlees en om stalmest. Pas in de tweede helft van de 19e eeuw, als de graanprijzen dalen, komt de melkveeteelt en daarmee de zuivelbereiding wat meer op de voorgrond. Over de wijze waarop deze nieuwe - vrij onbekende - bedrijfstak binnen de Groninger boerengezinnen wordt aangepakt, zijn deskundigen uit die tijd niet bepaald lovend. In 1885 schrijft een Groninger afdeling van het Genootschap voor Nijverheid, dat ijvert voor de oprichting van zuivelfabrieken: „boerendochters worden niet geschoold in de bereiding van boter of kaas. Het verwerken van de melk geschiedt zonder de nodige kennis en zonder de nodige gereedschappen, met behulp van een paard, terwijl de boer zich nauwelijks de tijd gunt om zijn taak behoorlijk te volbrengen. De aldus na oneindig veel geharrewar verkregen boter brengt aan de Groninger Waag een slechte prijs op om daarna met nog gemenere Westfaalse boter vermengd te worden. De boterbereiding in de provincie Groninger is een ellendige tak van het boerenbedrijf”.

Het hart van veel Groninger boeren ligt duidelijk niet bij de zuivelbereiding en gezien het bovenstaande is het niet verwonderlijk dat zowel de opbrengst, als de kwaliteit en de prijs van de Groninger boter en kaas, relatief laag zijn.

Toch is het niet alleen kommer en kwel. Er zijn in onze provincie halverwege de 19e eeuw ook vooruitstrevende boeren, die met moderne apparaten de zuivelbereiding op de boerderij proberen te verbeteren. In de gemeente Marum is zo iemand burgemeester Jhr. Eiso de Wendt Alberda van Ekenstein die omstreeks 1860 de Renkemaheerd aan het Malijkse Pad koopt. Zo'n 10 jaar daarna, bouwt hij de Villa Wendtstein, met daarnaast een nieuwe boerderij¹ waarop later zijn zoon Jacob Woldringh boert. De Wendt Alberda van Ekenstein is een man van aanzien, die een voorbeeldfunctie vervult in de agrarische gemeenschap. Zo is hij medeoprichter en bestuurslid van de Groninger Maatschappij van Landbouw. In 1861 schaft hij een 'ijzeren karnmolen en karnton met draaiende pols' aan. De installatie is gemaakt door A.J. Luinge te Warffum en beantwoordt in alle opzichten aan de verwachting. Maar dergelijke positieve initiatieven zijn uitzonderlijk en in het algemeen blijft de situatie zorgelijk.

Jhr. Eiso de Wendt Alberda van Ekenstein was burgemeester van Marum van 1853 tot 1874.

¹ Deze boerderij wordt later Hermanshoeve genoemd

Zuivelcoöperaties in Groningen

Het is zo langzamerhand voor velen duidelijk dat de fabrieksmatige zuivelbereiding veel voordelen biedt. Her en der worden dan ook kleine zuivel- of boterfabriekjes opgericht, zowel op particulier initiatief als op coöperatieve basis. Aanvankelijk wordt meestal met handkracht geproduceerd, maar vooral in het westen van de provincie komen al spoedig ook grotere, met stoom aangedreven, zuivelfabrieken tot stand, zoals in 1888 te Aduard en Grijpskerk. Veel boeren uit de gemeente Marum leveren hun melk aan een zuivelfabriek in de omgeving. De groei van de Groninger zuivelfabrieken verloopt heel ongelijk. De zuivelconsulent van de Groninger Maatschappij van Landbouw streeft al rond de eeuwwisseling naar samenvoeging van kleine bedrijfjes tot één flinke fabriek, maar vaak lukt dit niet doordat er allerlei tegenstrijdige belangen spelen. Daardoor blijven sommige coöperaties tot in lengte van dagen klein, terwijl andere uitgroeien tot zeer grote en invloedrijke bedrijven.

In onze eigen gemeente gingen de boterfabriekjes uit Marum en Noordwijk in 1918 wél over tot samenwerking (al ging dit niet zonder slag of stoot) en is tot op de dag van vandaag een groot zuivelbedrijf actief van Friesland Foods, (Frico Cheese) dat in Marum Edammer kaas produceert en in Noordwijk roomboter verwerkt². De gang van zaken rond de oprichting van de handkrachtzuivelfabrieken *Eensgezindheid* te Marum, *De Goede Hulp* te De Wilp en *De Goede Verwachting* te Noordwijk en de ontwikkelingen tot ongeveer 1920 nemen wij in drie afzonderlijke artikelen nader onder de loep.

² In Noordwijk wordt roomboter verwerkt tot botervet, geschikt voor industriële verwerking, zoals bakkerijproducten, roomijs enz.

1900: 'Eensgezindheid' te Marum

Joke de Boer-Jager

Op 11 april 1900 zijn ten huize van kastelein Eppo Walvius te Marum, zes landbouwers aanwezig: Lammert Petrus de With³, Tjibbe Akkerman, Roelf Holtrop en Fokke de Vries wonende te Marum en Wieger Johannes Siebinga en Ubel Reindersma uit Nuis. Het is niet voor vermaak of vertier dat deze heren zich, midden op de dag in het café ophouden. Een serieuze aangelegenheid heeft hen hier op dit ongewone tijdstip bijeengebracht. Vandaag houdt notaris Hofstede uit Grootegast zitting in Marum - zoals gebruikelijk in de herberg van Walvius - en zal de oprichtingsakte voor een coöperatieve zuivelfabriek worden ondertekend, waarvan zij de bestuursleden zullen worden⁴.

Veel plaatsen, zowel in Groningen als in Friesland zijn Marum al voorgegaan. In Winschoten ging de eerste Groningse zuivelfabriek (als naamloze vennootschap) in 1883 van start, maar ook dichterbij huis, in Leek, Grootegast en Frieschepalen zijn al zuivelfabriekjes actief. Hoe de situatie in Marum destijds was, blijkt uit een toespraak die voorzitter M. de Wit⁵ 50 jaar later houdt: "Het was dus omstreeks 1895 dat Marum wat de verwerking der melk betrof, in een ellendige toestand verkeerde.

Aan het Gemeentebestuur van Marum,

Geeft met verschuldigde eerbied te kennen, ondergetekende Lammert Petrus de With, van beroep landbouwer, wonende te Marum, dat het voornemen bestaat een handkracht boterfabriek op te richten op het perceel kadastraal bekend in Sectie C, nr. 3220, gelegen aan den provincialen weg te Marum, dat dit gebouw komt te staan, binnen den kring van tweehonderd meter van gebouwen bedoeld bij artikel 5 alinea 3 der wet van 2 Juni 1875, Staatsblad nr 957, dat om zulks te mogen doen vooraf van Uw College de vereischte vergunning moet worden verleend, ingevolge artikel 2 Sub IX der evengenoemde wet en de bij artikel 5 nrs 1, 2, 3 en 4 bedoeld hierbij overlegt,

Redenen waarom hij zich tot Uw College wendt met het beleefd dringend verzoek, zoo spoedig doenlijk, de vereischte vergunning te willen verlenen tot oprichting eener Zuivelfabriek op het boven omschreven perceel

't welk doende

L.P. de With

Marum, 17 februari 1900

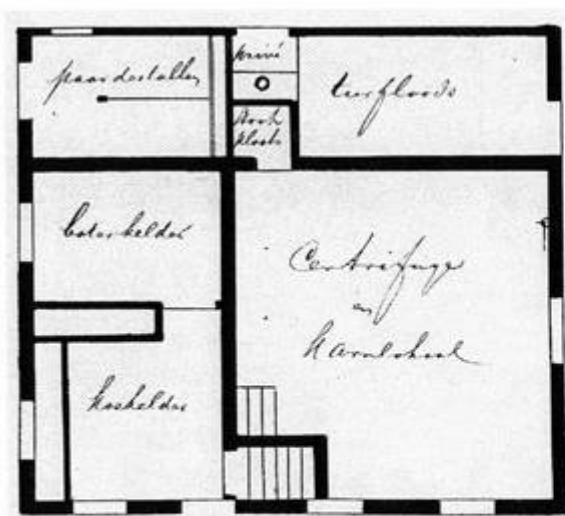
³ L. P. de With is de overgrootvader van moederskant van Berend Kingma. Hij bewoonde vanaf 1873 de boerderij waar Kingma nog steeds woont.

⁴ Uitgezonderd Fokke de Vries. Hij behoort ook niet tot de ondertekenaars van de oprichtingsakte. Aan de notaris verklaart hij: "niet te kunnen schrijven noch naamtekenen, als zulks niet geleerd hebbende".

⁵ M. de Wit is de zoon van L.P. de With. De h is door een ambtelijke vergissing weggevalen.

De melk moest verwerkt worden aan de fabriek, welke in handen was van de speculanten. Men kreeg voor de melk allen eenzelfde prijs, hoog of laag vet, het gaf niets; men hing aan de speculant!"

Een aantal vooraanstaande en maatschappelijk actieve boeren is inmiddels goed op de hoogte van de voordelen die een gezamenlijke fabriek kan bieden. Eén van hen is Lammert Petrus de With. Hij is in het dorp - naar de maatstaven van toen - een grote boer, wiens betrokkenheid verder gaat dan het eigen bedrijf. Zo is hij ook politiek actief en zit namens de gereformeerde groepering in de Marumer gemeenteraad. In februari 1900 richt De With zich met het volgende verzoek tot het Gemeentebestuur van Marum:

Het gaat om een klein eenvoudig handkracht zuivelfabriekje, zoals blijkt uit de plattegrond die De With bij zijn aanvraag voegt. Het gebouwtje is 10 bij 9 meter groot en het omvat: een centrifuge- en karnlokaal, waarin 2 centrifuges komen te staan, van het merk Triomfkarn; een stookplaats geheel van steen met ijzeren deur met daarin een warmer waarvan de schoorsteen, eveneens geheel van steen gebouwd, 'straalrecht' omhoog gaat; een koelkelder en een boterkelder; een tuifloeds; paardestallen en een 'privé'⁴.

6

De gemeente laat er geen gras over groeien en stuurt de stukken nog dezelfde dag door naar de dienst Rijkstoezicht op Fabrieken en Werkplaatsen, te Groningen. Op 22 februari laat de inspecteur in zijn antwoord weten dat bij hem: "twijfel bestaat of het hier wel geldt eene inrichting onder de Veiligheidswet⁷ vallende". Hij verzoekt de gemeente om aanvullende informatie. Als blijkt dat een hinderwetvergunning wel vereist is, houden Burgemeester en Wethouders der gemeente Marum op 3 maart 1900, 's middags om 15.00 uur zitting in het gemeentehuis om belanghebbenden de gelegenheid te geven bezwaren in te brengen. Uit het Procesverbaal dat hiervan is opgemaakt blijkt dat niemand op de zitting is verschenen en dat er geen bezwaarschriften zijn ingediend. De oprichting van de zuivelfabriek kan doorgaan.

⁶ 4) Met privé wordt hier het toilet bedoeld.

⁷ De Veiligheidswet is een onderdeel van de Hinderwet.

De zes oprichters die voor de notaris verschijnen, vertegenwoordigen maar liefst 57 aspirant leden, uit Marum en omgeving. Dit zijn niet alleen boeren, maar ook veel personen die een ander beroep uitoefenen en daarnaast ook één of twee koeien houden. Met elkaar stichten zij, op die 11e april 1900 de Coöperatieve Handkrachtzuivelfabriek '*Eensgezindheid*', gevestigd te Marum, zoals in artikel 1 van de statuten staat omschreven.

Artikel 2 vermeldt het doel van de vereniging: "*gemeenschappelijke zuivel-bereiding door de exploitatie eener zuivelfabriek en den verkoop van de te verkrijgen baten*". En in artikel 3 staat: "*Om dit doel te bereiken sticht de vereeniging eene zuivelfabriek op door haar aan te koopen grond te Marum en verbinden zich de leden om, ieder voor zooveel zijn persoon betreft, ten behoeve van de fabriek te leveren de melk van het navolgende aantal koeien:*", gevolgd door de volgende opsomming:

door de leden:

Klaaske Ploegh, weduwe van Jan Kroeske, landbouweres, Wietze Jurriën van der Meer, kastelein, Johannes van Valen, onderwijzer, Pieter Bergsma, schilder, Tjibbe Akkerman, landbouwer, allen te Marum: ieder van eene koe

door de leden:

Ype Cupery, timmerman, Remmelt Bosklopper, landbouwer, Willem Spoelman, landbouwer, Riemer Holwijn, landbouwer, Geert van der Linde, landbouwer, Fokke de Vries, landbouwer, allen te Marum, Hessel Veenstra, Albert Corsaan, Reina de Boer, weduwe van Goitsen Bouwsma, allen landbouwer te Nuis, Roelf van der Veen, Egbert Idsingh, Jilt Palsma, Abel Boekema, Berend Hazenberg, allen landbouwer te Niebert: ieder van twee koeien

door de leden:

Wolter Posthuma, molenaar, Eppo Walvius, kastelein, Teije Westerhof, landbouwer, Lammert de With, jr, landbouwer, Pieter Westerhof, landbouwer, allen te Marum, Jan Cornelis de Boer en Date Meinema, beide landbouwer te Nuis, Andries Dijk, landbouwer te Niebert: ieder van drie koeien

door de leden

Taere Arend Arends, Gerrit Hofstede, Jakob Kleiker, Rein Dijkstra, Petrus de With, allen landbouwer te Marum, Wolter Cupery, timmerman, Klaas Cupery, landbouwer, Tjeert Jannes de Boer, landbouwer, Klaas Reitsema, landbouwer, allen te Nuis, Hendrik Tjeerts de Boer, Paulus Ipema, beide landbouwer te Niebert, Jacob Gorter en Berend de Wit, beide landbouwer te Noordwijk: ieder van vier koeien

door de leden

Hendrik Idsingh, Anne Posthumus, Tjeerd de Boer, Jan de With, allen landbouwer te Marum, Ties Hazenberg, molenaar te Nuis, Jan Hendriks Hymersma, landbouwer te Nuis en Albert Holman, landbouwer te Noordwijk ieder van vijf koeien

door het lid:

Willem Meinema, landbouwer te Niebert, van zes koeien,
Durk Postema, landbouwer te Noordwijk, van zeven koeien,

Roelf Holtrop, landbouwer te Marum, van negen koeien,
Popke Pantjes, landbouwer te Marum, van tien koeien,
Lammert Petrus de With, landbouwer te Marum, van elf koeien,
Wieger Johannes Siebinga, landbouwer te Nuis, van twaalf koeien,
Jhr. Jakob Woldringh Alberda van Ekenstein, landbouwer te Marum, van veer-
tien koeien, Bake Bosma, landbouwer te Marum, van veertien koeien,
Ubel Reindersma, landbouwer te Nuis, van achttien koeien.

Het is interessant dat in de statuten wordt opgenomen dat de leden zich ver-
plichten de melk van een vastgesteld aantal koeien aan de coöperatie te leve-
ren. Deze aantallen geven namelijk vrij nauwkeurig aan hoe groot de veestapel
van de desbetreffende boer is. Wel dient hier te worden opgemerkt dat niet alle
geproduceerde melk aan de fabriek geleverd werd. Men behield een bepaalde
hoeveelheid voor eigen gebruik.

Vervolgens wordt in 42 artikelen nauwkeurig omschreven hoe de nieuwe fa-
briek zal worden geëxploiteerd. Vooral veel financiële zaken, maar ook de ver-
plichtingen van de leden, regels op het gebied van hygiëne en kwaliteit van de
melk, bestuurlijke zaken, de stemverhouding in de ledenvergadering - die af-
hankelijk is van het aantal koeien - worden uitvoerig in de statuten vastgelegd.

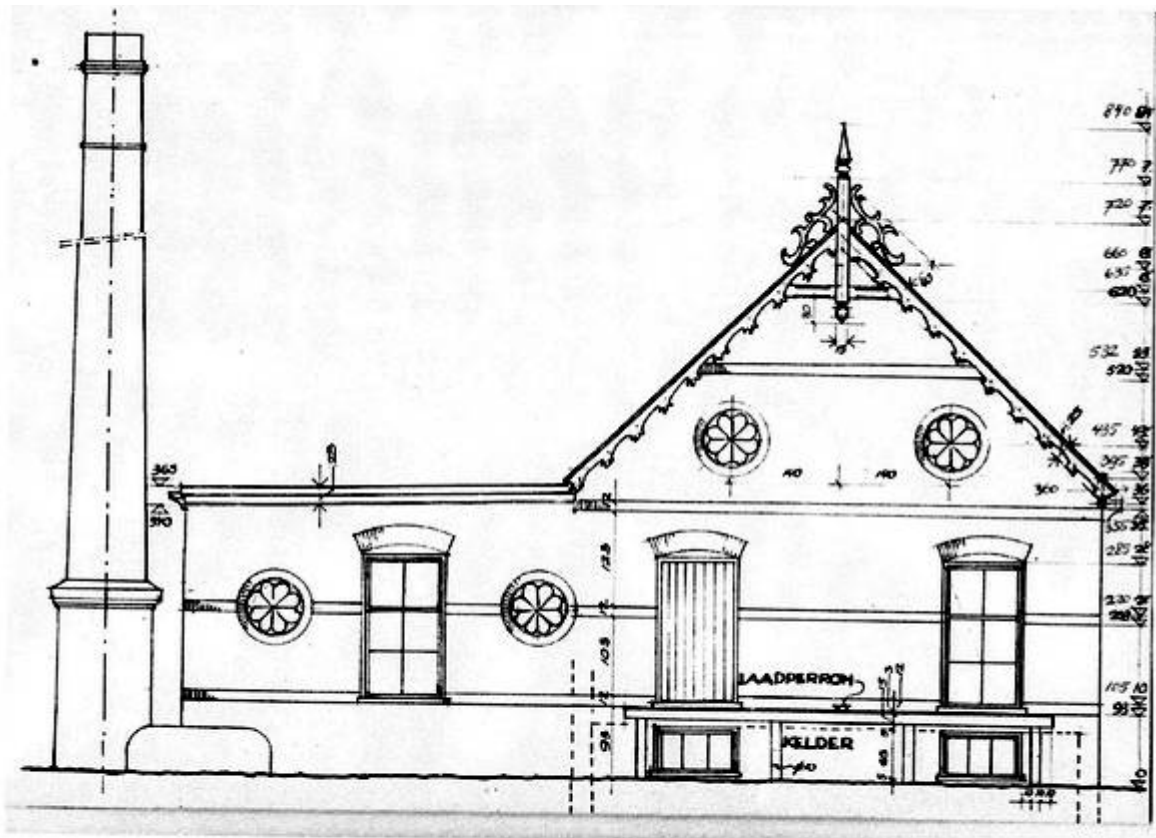
In zijn aanvraag noemt Lammert Petrus de With: *“het kadastraal perceel Sectie
C nummer 3220, aan den provincialen grintweg te Marum”*. als beoogde plek
voor de fabriek. Dit perceel wordt voor f 300,- aangekocht van de gereformeer-
de Ds. Segers⁸. Met de bouw en inrichting van de fabriek is een bedrag van
ruim f 3000,- gemoeid; een forse investering.

Van de 57 genoemde leden zijn er 30 afkomstig uit Marum, 13 uit Nuis, 9 uit
Niebert en 4 uit Noordwijk. Zij leveren aan de fabriek de melk van in totaal 245
koeien. In het eerste jaar wordt 466.000 liter melk verwerkt tot bijna 16.000
kg boter. De dagelijkse leiding is in handen van directeur Van der Kamp (tot
1918). Verder werken er in de fabriek 3 personeelsleden.

De fabriek draait naar wens en betaalt een goede prijs voor de melk, afhanke-
lijk van het vetpercentage. In de eerste jaren na de oprichting stijgt het aantal
leden enorm. In 1903 zijn het al 121. Blijkbaar hebben velen eerst nog even de
kat uit de boom gekeken, maar toch al snel het goede voorbeeld van de initia-
tiefnemers gevolgd. Ook in de jaren daarna volgt een gestage groei, tot 450 le-
den in 1919.

De 57 oprichters, van wie de namen in de statuten zijn vermeld, hebben be-
slist een belangrijke voortrekkersrol vervuld. Het is opmerkelijk dat veel van
hen van gereformeerde huize zijn. Dit heeft er vast en zeker mee te maken dat
men in die kring al gewend is geld te besteden aan een gezamenlijk doel, zoals
bijvoorbeeld de bouw van de kerk.

⁸ Ds. Segers is een schoonzoon van vervener De Goede, uit Kolderveen, die veel bezittingen had
in deze omgeving en onder andere de Tolberter Pettten gebaggeld heeft.

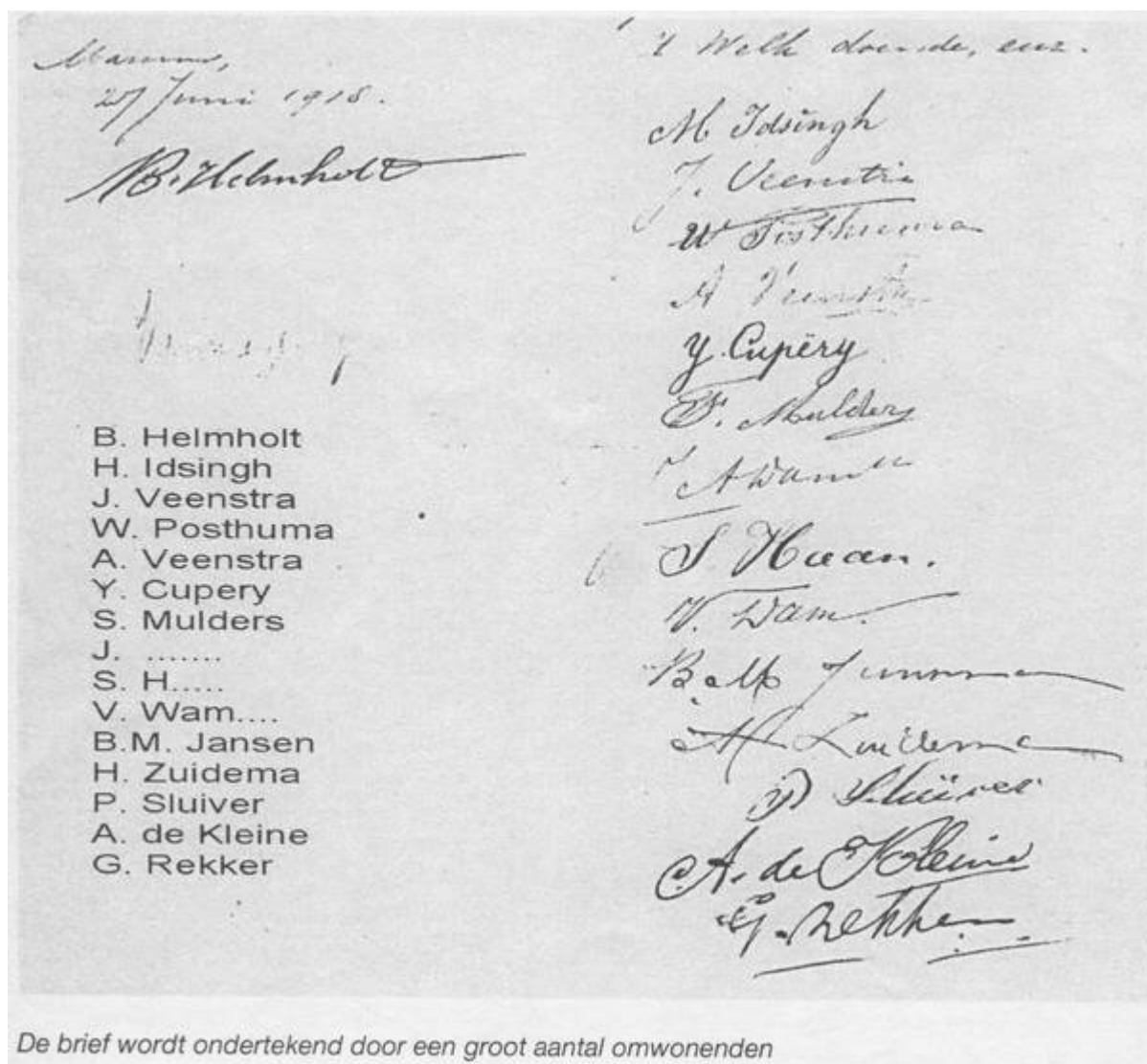

Gereconstrueerde bouwtekening van de uitbreiding van de 'Eensgezindheid'. Het gebouw met het puntdak (rechts) dat in 1900 is gebouwd, wordt in 1906 uitgebreid met een ruimte voor stoomketel en stoommachine en een schoorsteen. De stoommachine staat in de aanbouw links, achter het ronde raampje. (Met dank aan de heer B.K. Pater)

In 1906 besluit de Marumer coöperatie, in navolging van Noordwijk, van handkracht over te gaan op stoomaandrijving. Helemaal 'eensgezind' wordt deze beslissing niet genomen, want er zijn veel tegenstanders, die vanwege de hoge kosten bang zijn dat 'de boeren door de hoge pijp zullen gaan'. Toch gaan de plannen door. In november van dat jaar vragen voorzitter L.F. de With en secretaris B. Bosma de benodigde vergunningen aan. De coöperatie is voornemens de fabriek uit te breiden met een kantoor, een koelkamer en een machinegebouw, waarin een stoommachine en een stoomketel met het nodige drijfwerk geplaatst worden. Deze brengen de centrifuges en karnen in beweging, waardoor sneller geproduceerd kan worden en - wat zeker zo belangrijk is - er wordt meer boter bereid uit dezelfde hoeveelheid melk. De ondermelk, waarmee de kalveren gevoerd worden, is dus minder vet. Vandaar de uitspraak van kritische boeren: "Dit brengt ons vette vrouwen en magere kalveren", die uitdrukking geeft aan hun tegenzin. Zij zagen het vet liever bij de kalveren terecht komen.

Tot 1914 wordt in de Marumer fabriek alleen boter gefabriceerd. Daarna begint men ook met de productie van kaas en melkpoeder, waar goed mee verdiend kan worden. Het restproduct, de wei, die gebruikt wordt om aan de kalveren te voeren, bevat hierdoor nu ook minder eiwit. De fabriek groeit uit haar jasje en het bestuur komt met een ambitieus plan. Naast de bestaande fabriek wil men

een geheel nieuwe kaasfabriek laten bouwen, met daarin een kaaslokaal, een koellokaal, een persruimte, een pekel- en een kaaskelder en een kaaspakhuis. Dat loopt echter niet helemaal van een leien dakje, want ook een kleine eeuw geleden worden er al 'milieueisen' gesteld. Zo moet alle spoel-, koel en werkwater uit de kaasmakerij worden verwijderd door een buisleiding die uitmondt in een zinkput bij de zuivelfabriek om vandaar door de bestaande buisleiding verder te worden afgevoerd; een omslachtige methode. Van deze uitbreiding aan de Kruisweg is uiteindelijk dan ook niets gekomen.

Een nieuwe fabriek verrijst in Marum-West en het oude gebouw wordt verkocht aan Gjaltema (van de latere timmerfabriek).

De eerste Marumer zuivelfabriek aan de Kruisweg .Het oorspronkelijke gebouwtje met het puntdak is aan de achterkant uitgebreid met een platte aanbouw voor de stoommachine en een schoorsteen. Het pand rechts, dat gebouwd werd in 1910 is door de jaren heen vrijwel niet veranderd.

Deze foto van april 2007 toont (in het midden) de woning die deels is gebouwd op de fundamenten van de oude zuivelfabriek. In het huis bevinden zich nog restanten van de kelder in de bodem. Links Synwood, voorheen Gjaltema en rechts het pand van M@ze Computers, dat ongeveer in 1910 werd gebouwd en waar vele jaren bakker Heuker gevestigd was. (foto B. Kingma)

Bouwtekening uit 1915 van de grote Kaasmakerij die men wilde bouwen naast de Zuivelfabriek aan de Kruisweg, maar die er nooit is gekomen.

De omwonenden hebben klaarblijkelijk in het verleden veel overlast gehad van de stoomzuivelfabriek in hun naaste omgeving. In 1918 verzoeken zij de gemeente om de nieuwe eigenaar geen toestemming te verlenen in het fabrieksgebouw weer een stoommachine te plaatsen. Zij schrijven ondermeer:

1. *De bewoners kunnen nimmer zuiver regenwater opvangen, door dat de roetdelen welke de stoom-schoorsteen verlaten op de daken neerkomen en met het neerstromende water in de regenbakken terecht komen*
2. *Kan nimmer behoorlijk waschgoed gebleekt worden, daar het bijna geregeld voorkwam, dat het door de neervallende roetdelen wederbevuild werd en de bewoners zodoende veel schade en last veroorzaakte.*
3. *Levert een fabriek in het dichtst bevolkte gedeelte van het dorp brandgevaar op, wat reeds eenmaal is voorgekomen.*

Inmiddels zijn er plannen voor een fusie tussen *De Eensgezindheid* en *De Goede Verwachting* uit Noordwijk. De nieuwe Coöperatieve Zuivelfabriek *Zuidelijk Westerkwartier* (ZWK) wordt officieel opgericht in 1916. De gang van zaken rond deze fusie en de beoogde nieuwbouw blijft enigszins in nevelen gehuld, omdat - vreemd genoeg - in de archieven bepaalde stukken over deze periode ontbreken.

Het lijkt erop dat er ernstige financiële problemen zijn ontstaan. Nadere informatie hierover bieden de verslagen van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland en de Zuivelbank⁹, die Marum te hulp schieten. Achter deze hulp van Friese zijde zit een strategische overweging.

⁹ De Zuivelbank ging later op in de Friesland Bank.

Uit de beginjaren van "De Eensgezindheid" is geen briefhoofd bekend, maar dit detail van latere datum toont prachtig de ambitieuze opzet van het complex van ZWK. De coöperatie komt hierdoor in grote financiële problemen. Links vooraan de directeurswoning en rechts de personeelswoningen.

Er bestaat in de noordelijke provincies namelijk grote concurrentie tussen coöperatieve en particuliere zuivelfabrieken. Al in 1912 bundelen de particuliere fabrieken in Friesland hun krachten in de Lijempf¹⁰, notabene op initiatief van de Groninger industrieel J.E. Scholten. Om tegenwicht te bieden aan deze gevaarlijke concurrent ondersteunt de Friese Zuivelbond ook bedrijven in de provincie Groningen¹¹. Marum wordt opnieuw opgezet en ontvangt in 1917 en 1918 leningen van in totaal f 350.000. Dat de problemen echt enorm zijn, blijkt uit het feit dat dit voor de toenmalige Zuivelbank een recordbedrag was.

Directeur Van der Kamp wordt niet benoemd als directeur van *Zuidelijk Westerkwartier*. Hij is waarschijnlijk niet voldoende opgeleid en is meer vakman dan 'manager'. Het is heel aannemelijk dat de Zuivelbank hoge eisen stelt aan de directeur van een fabriek waarin zij zo veel geld investeert.

Voor de nieuwe zuivelfabriek wordt een geschikte plek gevonden in Marum-West, naast de Hervormde Kerk. Hier bouwt ZWK in 1918 een groot en modern fabrieksgebouw naar model van de eerder gebouwde fabrieken in Wolvega en Lutjewinkel. Er zijn voor deze locatiekeuze verschillende argumenten denkbaar. In ieder geval is er voldoende ruimte voor een flink grotere fabriek. En mogelijk is het op deze locatie, buiten de bebouwde kom nabij het stroomdal van het Oude Diep, ook een stuk eenvoudiger om het afvalwater te lozen. Bovendien worden in die tijd meer zuivelfabrieken gebouwd in de buurt van de kerk omdat de infrastructuur over het algemeen al sterk op de kerk is gericht; van deze omstandigheid kan de fabriek gemakkelijk mee profiteren.

Het is dan ook geen probleem dat de nieuwe fabriek niet in de directe nabijheid van goed vaarwater ligt en dus minder gemakkelijk bereikbaar is voor

¹⁰ N. V. Lijempf = Leeuwarder ijs en melkproducten fabriek

¹¹ Alleen de coöperaties in Marum en later ook in De Wilp, vanwege de ligging in het grensgebied.

schepen. Transport over de weg wordt steeds belangrijker en eenvoudiger. Als er plannen zijn om de Akkermanswijk ¹² te verbeteren, blijkt *ZWK* niet bereid (of in staat?) te zijn deze financieel te ondersteunen. Het brengt de fabriek blijkbaar te weinig voordeel.

De grote fabriek van *ZWK* blijkt echter veel te ambitieus van opzet, want in 1920 wordt tot twee keer toe nogmaals een lening bij de Zuivelbank geplaatst van f 100.000. En nog zijn de problemen niet ten einde. De Coöperatieve Zuivelfabriek Zuidelijk Westerkwartier en haar leden gaan zorgelijke jaren tegemoet.

¹² De Akkermanswijk ligt tussen De Wilp en Marum-West. Het haventje is vanaf de zuivelfabriek via de Markstraat vrij snel te bereiken.

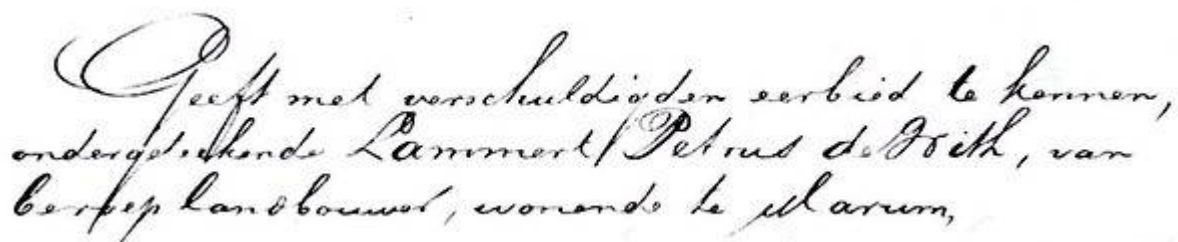
1901 'De Goede Hulp' te De Wilp

Joke de Boer-Jager

De boerderij die wethouder Johannes Stuivinga in De Wilp liet bouwen staat aan de Wilpstervaart, aan het eind van de Lindsterlaan direct over de brug rechts ¹³. Tegenwoordig heet het daar Koppelweg, maar vroeger werd deze verbinding tussen De Linde en de Keuningswijk Stuivinga's Ree genoemd. Johannes Stuivinga zit al sinds 1881 in de Marumer gemeenteraad en is een invloedrijk man, die zich bijzonder inzet voor de belangen van De Wilp. Zo steunt hij de plannen voor een stoombootdienst tussen De Wilp, Groningen en Leeuwarden en verdedigt hij in de raad de wens van de Wilpsters om in hun dorp een jaarmarkt te houden. Van oorsprong is Stuivinga afkomstig uit Bedum en het is waarschijnlijk dat hij daar al ervaring heeft opgedaan met de voordelen van een zuivelcoöperatie. Rond het jaar 1900 neemt hij het voortouw om te komen tot de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek in De Wilp.

Namens maar liefst 98 aspirant-leden schrijft Stuivinga, op 15 februari 1901 een brief aan het Gemeentebestuur van Marum, waarin hij de vergunning aanvraagt voor het oprichten van een zuivelfabriek "*aan den Grindweg te De Wilp*". Het is opmerkelijk, dat deze brief is geschreven in exact hetzelfde handschrift en dezelfde bewoordingen als de brief die L.P de With een jaar eerder - met hetzelfde doel - schreef. Ook de aanvraag voor een vergunning die de Noordwijkers in 1902 indienen blijkt er precies zo uit te zien. Het lijkt erop dat de heren landbouwers het schrijfwerk overlaten aan een deskundige. Dit zou de schoolmeester of de dominee kunnen zijn, maar gezien het feit dat alle drie de heren actief zijn in de gemeentepolitiek zou ook een gemeente-ambtenaar voor de hand liggen. Uit nader onderzoek blijkt dat dit laatste inderdaad het geval is.

Het vergelijken van diverse hand-schriften in het gemeentearchief, wijst uit dat de schrijver van de brieven hoogstwaarschijnlijk gemeenteontvanger Gerrit Iwema Bakker ¹⁴ is. Een interes-sante conclusie, omdat dit erop wijst dat men ook vanuit het gemeentehuis positief staat tegenover de oprichting van zuivelcoöperaties in de gemeente.

*Geeft met verschuldigd eerbied te kennen,
ondergetekende Lammert/Petrus de With, van
berope landbouwer, wonende te Marum,*

¹³ Deze boerderij, aan de Koppelweg 1, staat er nog steeds. Na Johannes Stuivinga boerde zijn schoonzoon Reinder Veenstra er, daarna diens zoon Johannes Veenstra en daarna, vanaf ongeveer 1954 Jacob de Vries, die meewerkte aan dit artikel. In de jaren 70 nam zijn broer het bedrijf over.

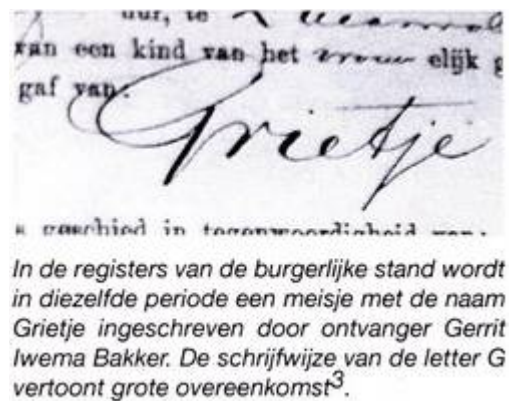
¹⁴ Iwema Bakker is afkomstig uit een belangrijke boerenfamilie in de gemeente Marum; zijn vrouw is een kleindochter van de 'maire' Hendrik Tjebbes Idsingh.

Geeft met verschuldigen eerbied
te kennen, ondergetekende Johannes
Stuivinga, landbouwer te De Wilp.

Geeft met verschuldigen eerbied te kennen
ondergetekende Willem Postma, landbouwer
te Noordwijk,

Driemaal de aanhef van de vergunning-aanvragen van Marum, De Wilp en Noordwijk;
onmiskkenbaar geschreven door dezelfde persoon.

In ieder geval hebben de voortvarende Wilpsters het snel voor elkaar, want op 3 april 1901 wordt hun vereniging opgericht, met de naam Handskracht-zuivelfabriek 'De Goede Hulp'. In de Nederlandse Staatscourant van 9 mei 1901 worden de statuten, die nauwelijks afwijken van die van de Marumer coöperatie gepubliceerd. Alleen de stemverhoudingen liggen net even anders. Ook is in De Wilp het gemiddeld aantal koeien per lid een stuk lager dan in Marum. (In Marum gemiddeld 4.4 koeien per lid, in De Wilp gemiddeld 2,1). Verreweg het grootste deel van de Wilpster leden levert aan de fabriek slechts melk van 1 of 2 koeien. Deze omstandigheid vindt zijn oorzaak in het ontstaan van De Wilp als dorp van veenarbeiders. Aan de turfgraverij is nog niet zo lang geleden een einde gekomen en langzamerhand zijn er kleine landbouwbedrijfjes ontstaan, waar in die beginjaren hoofdzakelijk fabrieksaardappelen worden verbouwd. Akkerbouw is de hoofdzaak; de koe wordt vooral gehouden voor de mest en de melk is bestemd voor eigen gebruik. Echte melkveehouderijen waren er van oudsher vrijwel niet.

uur, te Marum
van een kind van het vrou elijk
gaf van.
Grietje
a geschied in tegenwoordigheid van.
In de registers van de burgerlijke stand wordt
in diezelfde periode een meisje met de naam
Grietje ingeschreven door ontvanger Gerrit
Iwema Bakker. De schrijfwijze van de letter G
vertoont grote overeenkomst³.

De akte wordt in het café van Barteld Helmholt getekend. In het bestuur zijn gekozen: Johannes Stuivinga (5)¹⁵, Jan Ynzes de Vries (2), Hans Jacobus de Jong (5), Hendrik Arends Bron (2), allen landbouwer te De Wilp gemeente Marum en Mendert Wierds Veenstra (9) landbouwer te De Wilp onder Siegerswoude.

¹⁵ Tussen haakjes achter de naam het aantal koeien waarvan men de melk aan de fabriek leverde. Indien niets vermeld: 1 koe.

³ Om privacy redenen is maar een klein detail van de akte afgedrukt, maar ook in de overige tekst is de overeenkomst in het handschrift duidelijk.

De overige leden van het eerste uur zijn: Jeen Nijhof, Jacob de Vries (2), Hendrik Ras sr. (2), Geert Oost, Durk van den Brug, Klaas ten Hage, Trijntje van der Vlies, weduwe Willem de Vries, Theunis van den Brug, Popke Bekkema (2), Wolter Conrady, Rein Middel (2), Pieter Jan van Veen, Sake Dijkstra, Rense Veenstra, Marten Swaginga (2), Roelf de Haan (4), Durk Jans Heidinga (2), Johannes Menderts Veenstra, Wolter Boerema (2), Abraham de Vries (2), Tjalling Bouma (3), Arend Hanzes Bron (4), Wilt Fokkes Dijkstra (3), Willem de Wind, Alle van Dijk, Eeuwe Rozema, Wiemer Rieskes (2), Louwe Middel (2), Harm Rieskes, Hendrik Sissing (2), Geert Brink (2), Gerke Boerema (3), Harm Visser (2), Anne Ates Pijpker (2), Arend Nonkes, Ype de Groot (2), Freerk Hendriks Haak (3), Aldert van Dijk, Johannes Bruinsma, Gosse Arends Nonkes, Jan Lammermerts (2), Arend Hendriks Bron (2), Sipke Ausma, Jacob Rienks Dijkstra (2), Jan Dijkema (2), Jan Jansma (3), Aldert Jitzes Faber, Eize Linstra (2), Jan Pruim, Jan Roelfs Krol, Pieter Bosma (5), Geert Heidinga, Hans Arends Bron (3), Jan Roelfs Tienstra (3), Klaas de Jong, Hendrik Nijhof (4), allen landbouwer te De Wilp, gemeente Marum. Freerk Gerrits Haak (2), koopman en landbouwer, Hendrik Jans de Roos (2), koopman en landbouwer, Pieter de Vries (2), bakker, Eelke Nieman, bakker, Pieter Pieters Veen (3), winkelier en landbouwer, Siert Sikkema, winkelier en landbouwer, Riekele Arends Bron, herbergier, allen wonende te De Wilp.

Eerde Jansma (4), Gaele Nijhof (2), Reinder Nijhof (3), Dirk van Veen (2), Ebele Wierds Veenstra (4), Mendert Ebeles Veenstra, Lammert Heersma (2), Jan Arends Nonkens, Roelf Jans Jansma (3) en Hendrik Douwes Duursma, allen landbouwer te De Wilp onder Siegerswoude.

Jelle Bijma, Petrus Bijma, Fokje Bijma, Foppe Bijma, Wisse Kasje (2), Marten Dijk (4), Roelf Jonkman (2), Roelf Eizes Palsma (2), Hendrik Gerrits Haak, Haije Tellinga, Siebe de Jong, allen landbouwer te Marum.

Jannes Heidinga (7), Wolter Slotema (2), Eit Jonkman (2), Petrus Bijma, allen landbouwer te Nuis ¹⁶. Roelf Rozema, landbouwer te Zevenhuizen. ¹⁷

In totaal leveren zij de melk van 194 koeien aan de coöperatie. Het gebouw dat *De Goede Hulp* laat bouwen is precies gelijk aan dat in Marum. Ook aan de indeling wordt niets veranderd. In 1902, het eerste volledige jaar dat de fabriek draait, wordt meer dan 800.000 liter melk verwerkt tot ruim 29.000 kg boter, die verpakt wordt in beuken vaten. In 1903 groeit het aantal leden flink, tot ongeveer 150 en daarna neemt het ledental gestadig toe tot 286 in het jaar 1919.

Art. 38. De stemming geschiedt hoofdelijk; ieder lid mag niet meer dan 5 stemmen voor zich zelf en 1 stem als gemachtigde uitbrengen; het aantal stemmen voor zich zelf uit te brengen wordt geregeld naar het aantal koeien waarvan door een lid melk aan de fabriek wordt geleverd en dat wel voor een lid, die van 1 tot en met 3 koeien de melk levert 1 stem; van 4 tot en met 6 koeien 2 stemmen; van 7 tot en met 9 koeien 3 stemmen; van 10 tot en met 12 koeien 4 stemmen; van 13 tot en met 15 koeien 5 stemmen; een hooger getal koeien dan 15, waarvan de melk wordt geleverd levert geene vermeerdering van het getal stemmen op.

De stemverhouding bij 'De Goede Hulp', zoals in de statuten vastgelegd.

¹⁶ woonden aan de Jonkersvaart

¹⁷ woonden aan de Jonkersvaart

van der Veen is dit aanleiding de gemeente Marum te verzoeken om vrijstelling van tolheffing. Drie brieven die hij hierover schrijft in 1905 zijn bewaard gebleven. In februari richt hij zich in vriendelijke bewoordingen tot de gemeente, maar wijst er alvast op dat hij zich, in geval van afwijzing, tot Gedeputeerde Staten zal wenden. Blijkbaar reageert de gemeente niet, want in april herhaalt hij zijn verzoek. Zijn toon is nu wat korter en hij herhaalt de argumenten nog eens.

In zijn laatste brief, van september 1905 is Van der Veen verontwaardigd. Hij verwijt de gemeente ronduit dat zijn verzoek in de laatste raadsvergaderingen niet is behandeld. Johannes Stuivinga is dan al geen wethouder meer en De Wilp mist zijn 'belangenbehartiger'!

Transcriptie van de verontwaardigde brief die directeur Van der Veen aan het Gemeente Bestuur van Marum stuurde, in verband met de kwestie van de tolheffing voor melkboten. Het prachtig ontworpen briefhoofd in de destijds zeer moderne 'Jugendstil' en de stijl en het woordgebruik zijn kenmerkend voor die tijd.

In 1907 gaat de handkrachts-zuivelfabriek 'De Goede Hulp' over op stoomkracht. „Daartoe zal achter de bestaande fabriek worden gebouwd een machienkamer met koelkamer en een paardestal en zal daar geplaatst worden een stoommachine van hoogstens 6 PK. De machine is zoo ingericht en wordt zoo geplaatst dat gevaar voor ongelukken geheel is uitgesloten” zo schrijven voorzitter H. de Jong en secretaris A.H. Bron in hun aanvraag aan de gemeente.

De Goede Hulp na de overgang op stoom. Links de tot graanmaaldery verbouwde directeurswoning en rechts de oorspronkelijke melkfabriek. Op de walkant staan de botervaten gereed voor vervoer naar de stad.

De vergunning wordt verleend, maar de stoommachine draait nog geen jaar als er al weer nieuwe plannen zijn. De coöperatie wil de fabriek uitbreiden met een graanmaaldery, waarin de maalstenen aangedreven worden door stoom. De stoommachine moet daarom vervangen worden door een veel zwaardere, van 14 PK, en de directeurswoning zal veranderd worden tot korenmaaldery. Inmiddels is er weer een bestuurswisseling geweest, want de aanvraag wordt in november 1908 ingediend door E.J. Linstra, voorzitter, en H.A. Bron, secretaris. De maaldery biedt voor de leden grote voordelen, omdat zij hun rogge en haver tegen gunstige tarieven laten malen en voordelig veevoeder kunnen inkopen.

De Goede Hulp begint in 1917 met de productie van kaas. Het jaarverslag over dit jaar ¹⁸, is bewaard gebleven en vermeldt hierover: “In 't begin van het jaar is benoemd als 1e kaasmaker de heer H.A. de Jong van Kootstertille op een salaris van 19 gulden per week en vrije woning”. Er worden in dat jaar geproduceerd: 440 Goudakazen van 4,5 kg, die f 1,- per kilo opbrengen en 762 Nagel-

¹⁸ Dit is het oudste jaarverslag, voorzover bij de Heemkundekring bekend.

kazen van 14 kg, die f 0,55 per kilo opbrengen. De kaas is daarmee in één klap qua omzet al bijna even belangrijk als de boter.

Wél stelt de kaasmakerij hogere eisen aan de kwaliteit van de melk en directeur C. Bijsterveld heeft grootse ambities, zoals blijkt uit onderstaand citaat:

Verder wordt in het jaarverslag uitgebreid verslag gedaan van de financiën. Het is lastig om hieruit verregaande conclusies te trekken. Het ledenkapitaal en de reserve zijn in dit boekjaar behoorlijk toegenomen, maar blijkbaar heeft de oorlogssituatie toch een negatieve invloed. Directie en bestuur richten zich dan ook tot de leden met de volgende woorden: *“Wij verwachten dat U over het behaald resultaat tevreden mag zijn en de wensch dat door spoedige opheffing van den wereldoorlog, de bloei der Vereeniging zal toenemen”*.

maar wij zijn nog niet zoo ver gevorderd dat wij kunnen zeggen alle melk is onberispelijk van kwaliteit. Wij moeten trachten alles in het reine te krijgen, behandel de melk volgens regelen hieronder vermeld, dan zijn wij op het rechte pad, om hier aan deze fabriek een kaas te maken voor de wereldmarkt.

Tekstgedeelte uit het jaarverslag van De Goede Hulp (1917), dat vervolgd wordt met een uitgebreide instructie over hygiënische behandeling van de melk.

In 1920 is er sprake van het samengaan van de coöperatie in De Wilp met *Zuidelijk Westerkwartier*, maar deze fusie wordt door de leden afgewezen. De Wilp blijft nog vele jaren zelfstandig.

1902: 'De Goede Verwachting' te Noordwijk

Joke de Boer-Jager

Op 11 november 1892 ontvangt het gemeentebestuur van Marum een brief van Hendrik Eppo Eppens en Johannes Franciscus van Moorsel van de firma Eppens en Van Moorsel, kaas- en roomboterfabrikanten te Leek. Zij schrijven dat de zandweg van Noordwijk door Lucaswolde naar Boeraker in zo'n slechte staat verkeert dat het vervoer van melk door adressanten binnenkort, indien er geen verbetering komt, niet meer zal kunnen plaatshebben. Ook de ingezetenen van Lucaswolde en Noordwijk richten zich herhaaldelijk tot de Gemeenteraad in verband met de slechte toestand van deze weg. Op 27 januari 1893 schrijft men onder meer: "terwijl ook de melk van de meeste veehouders in de laatste tijd langs die enige weg wordt afgevoerd".

Deze brieven zijn van groot belang, want zij tonen aan dat - al in 1893 - boeren uit Noordwijk en Lucaswolde hun melk machinaal laten verwerken en niet zelf meer karnen. Hoeveel van hen aan deze particuliere fabriek in Leek leveren is niet bekend. Wel is duidelijk dat het eigen winstogmerk voorop staat en niet het belang van de boeren. "Men hing aan de speculant" sprak de voorzitter van zuivelcoöperatie Zuidelijk Westerkwartier 50 jaar later en zo was het inderdaad.

Deze onbevredigende situatie doet de boeren mettertijd de handen ineen slaan. De coöperatieve gedachte spreekt velen aan en in februari 1902 wordt door Willem Postmus, landbouwer te Lucaswolde/Noordwijk de vergunning aangevraagd voor het oprichten van een coöperatieve handkrachtzuivelfabriek "aan den straatweg" te Noordwijk.

De voorzitter maakt bekend, dat zijn uitgebracht: *eenhonderd*

<i>Drieënveertig</i>	stemmen, waarvan verkregen de heeren:
<i>L. J. de With</i>	<i>160</i> stemmen.
<i>J. Stuivinga</i>	<i>157</i> stemmen.
<i>H. Postmus</i>	<i>155</i> stemmen.
<i>G. de Kuis</i>	<i>32</i> stemmen.
<i>W. Postmus</i>	<i>29</i> stemmen.

De With, Stuivinga en Postmus stellen zich verkiesbaar bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1899. De raadsleden worden voor 6 jaar gekozen; om de twee jaar treedt een derde deel af. Kiesgerechtigd zijn diegenen die een bepaald bedrag aan directe belasting betalen; de meest welgestelden dus.

Coöperatieve zuivelfabriek „De goede verwachting”, te Noordwijk.

Heden, 21 Maart 1902, zijn voor mij, Waringold Lunsingh Tonckens, notaris, gevestigd te Grootegast, verschenen:

Willem Postmus, Hendrik van der Velde, Klaas Hijlkema, Doedze van der Veen, Jan Postma, Jan de Kleine, Lammert Westerhof, Fokke Venema, Willem Heres van der Donk, Jacob Lubbes de Boer, Arnoldus Blauwijkl, Meine Lubbes de Boer, Walradus Blauwijkl, Jannes Venema, Ubbel Venema, Lubbe Meines de Boer, Marten Lubbes Dijk, Sjoerd Lap, Libbe Alserda, Jacob Hut, Pieter de Boer, Ties Oldenburger, Wietze Oldenburger, Douwe Holtrop, Willem Steneker, Lammert van der Velde, allen landbouwer en wonende onder Noordwijk; Jan de Nekker, kastelein, wonende te Noordwijk; Teije de Vries, landbouwer; Hendrik Teijes van der Meulen, timmerman; Yntje Oldenburger, landbouwer; Jan Friso, landbouwer, allen wonende onder Doezum;

Willem Postmus, landbouwer onder Noordwijk, voornoemd, als mondeling gemachtigde van:

Lubbe Jacobs de Boer, landbouwer, wonende te Noordwijk; Brogtje Zijlstra, weduwe Jan Gorter, landbouweres, wonende te Doezum;

Wolter Slotema, landbouwer, wonende te Noordwijk;

Petrus de Wit, landbouwer, wonende onder Doezum;

Jan Roelfs Postmus, landbouwer, wonende te Marum;

Teije van der Laan, landbouwer, wonende te Noordwijk;

Jacob Renkema, landbouwer, wonende te Noordwijk;

Wiebe Oldenburger, landbouwer, wonende aldaar;

Hendrik Jans Veenstra, landbouwer, wonende te Noordwijk;

Klaas Wald, landbouwer, wonende te Noordwijk;

Jacob Veenstra, landbouwer, wonende te Noordwijk;

Meine Brink, landbouwer, wonende te Kornhorn onder Doezum;

Klaas Schreuder, landbouwer, wonende te Marum;

Boune Kornelis de Boer, landbouwer, thans nog wonende te Wargu;

Ubel Gorter, landbouwer, wonende te Doezum;

Boele Jagersma, landbouwer, wonende te Noordwijk;

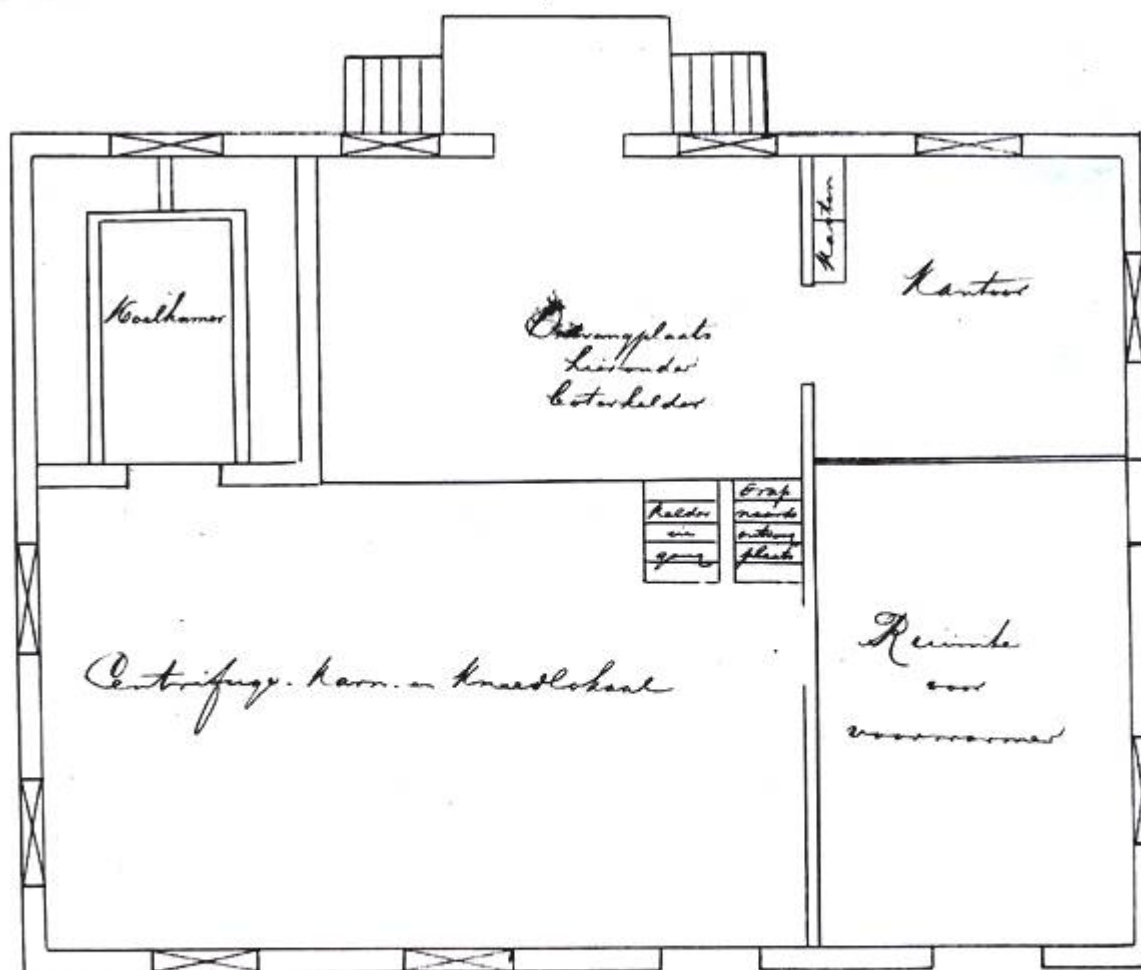
welke comparanten verklaarden te zijn overeengekomen, om bij deze op te richten eene coöperatieve vereeniging, welke zal worden geregeld, behalve door de bepalingen der wet van 17 November 1876 (*Staatsblad* n°. 227), zooals zij is aangevuld bij de wet van 7 Mei 1878 (*Staatsblad* n°. 41); door de volgende statuten:

Art. 1. De vereeniging draagt den naam van: Coöperatieve zuivelfabriek „De goede verwachting” en heeft haren zetel te Noordwijk.

De oprichtingsakte met daarin opgenomen de statuten wordt gepubliceerd in de Nederlandse Staatscourant. Hier het eerste gedeelte waarin de 48 leden die bij de oprichting betrokken zijn, bij name worden genoemd.

Willem Postmus kent zijn collega-oprichters in Marum en De Wilp goed. Alle drie zijn zij actief in de gemeentepolitiek en zij ontmoeten elkaar regelmatig. Johannes Stuivinga, die al sinds 1881 in de raad zit en in 1899 wethouder wordt, is liberaal, zoals de meeste raadsleden in de 2e helft van de 19e eeuw. Lammert Petrus de With is van een totaal andere richting; je zou hem de pionier van de afgescheidenen kunnen noemen. Uit de kieslijst blijkt dat hij afgevaardigd wordt namens de gereformeerde groepering, evenals de Noordwijker Willem Postmus.

In de gemeenteraad presenteren zij zich echter niet zozeer als afgevaardigde van een bepaalde politieke richting¹⁹. De gemeenschappelijke belangen van de boerenstand spelen een overheersende rol, wat voor de hand ligt in de agrarische gemeenschap waarin zij leven. De opkomst van de zuivelcoöperaties is zeker een onderwerp waarover zij met elkaar spreken.

De boterfabriek 'De Goede Verwachting' heeft in het midden van de voorgevel een verhoogd plateau voor de melkontvangst. Verder bevinden zich in het gebouw (op de plattegrond van linksboven naar rechtsonder): een koelkamer, een ontvangplaats met daaronder de boterkelder, een kantoor met vaste kasten, een centrifuge-, karn- en kneedlokaal met daarin de kelderingang en de trap naar de ontvangplaats en tenslotte een ruimte voor het voorwarme.

¹⁹ Er worden al coalities gevormd vóór het samenstellen van de twee kieslijsten, waardoor beide partijen van het behalen van raadszetels gewaarborgd zijn.

Briefhoofd van 'De Goede Verwachting'.

Ze hebben goede contacten, zowel 'in het gemeentehuis' als met de boeren in hun woonplaats en kunnen zo een belangrijke rol spelen bij de oprichting van de coöperatieve zuivelfabrieken in de gemeente Marum.

Gezien de vele overeenkomsten in opzet tussen de fabrieken en het korte tijdsbestek waarin zij tot stand komen, zijn Postmus, De With en Stuivinga het over veel zaken met elkaar eens. Zij realiseren zich dat het bijeenbrengen van het benodigde kapitaal voor de boeren in de gemeente Marum een probleem zal zijn. De bedrijven in dit veengebied zijn klein en bieden een karig bestaan en grote investeringen in dure stoommachines zitten er beslist niet in. Vandaar dat ook in Noordwijk wordt begonnen met een handkrachtfabriek. Een maand na de aanvraag al, op 21 maart 1902, wordt 'De Goede Verwachting' te Noordwijk officieel opgericht. De procedure is bij de gemeente inmiddels bekend en er zijn geen obstakels.

Het bestuur van de nieuwe coöperatie bestaat uit Klaas Hielkema, voorzitter, Willem Postmus, penningmeester, Jan Postma, secretaris, Hendrik van der Velde en Doedze van der Veen, allen landbouwer te Noordwijk of Lucaswolde.

De statuten van de fabriek in Noordwijk verschillen op één punt belangrijk van die van de andere twee coöperaties. Er worden hier namelijk geen aantallen koeien genoemd en er wordt geen verband gelegd tussen het aantal stemmen dat een lid mag uitbrengen en het aantal koeien waarvan hij de melk aan de fabriek levert. In de Noordwijkse statuten staat slechts - heel algemeen - "*zij zijn verplicht om de melk hunnen koeien, die zij zelf niet nodig hebben, aan de fabriek te leveren*". Over allerlei andere belangrijke zaken, zoals de kwaliteit van de melk, de financiën en de gang van zaken tijdens de ledenvergadering wordt in grote lijnen hetzelfde geregeld als in Marum en De Wilp. Ook het gebouw van *De Goede Verwachting* ziet er net even anders uit. Er zijn geen afbeeldingen uit de allereerste periode bekend, maar uit de plattegrond valt op te maken dat de afmetingen en de indeling afwijken van Marum en De Wilp.

Voor 'De Goede Verwachting' is de overgang op stoom een enorme vooruitgang, waarop men met recht trots is. Zodra de nieuwe installatie draait, wordt ook het briefpapier aangepast.

Noordwijk begint met 48 leden, maar in het eerste volle jaar dat de fabriek draait is dit aantal al meer dan verdubbeld tot 105. In dat jaar wordt 33.500 kg boter geproduceerd, met twee handcentrifuges van het merk Alfa.

De fabriek in Noordwijk draait niet lang op handkracht. Al in 1904, nog maar 2 jaar na de oprichting, zijn er plannen om over te gaan op stoomaandrijving. Voorzitter Schreuder beschrijft in zijn aanvraag hoe één en ander in zijn werk zal gaan: *“daartoe zal op een steenen klip, met bouten en moeren de machine worden bevestigd op de plaats zooals op de situatietekening is aangewezen. Door de machine zal, door snaren om een as, de centrifuges, de pomp en de melkverwarmer in beweging worden gebracht. De rookleiding heeft plaats door een ijzeren schoorsteen. De machine is zoo ingericht en wordt zoo geplaatst dat gevaar voor ongelukken geheel is uitgesloten”*. Het is niet de bedoeling het gebouw uit te breiden of te verbouwen. De stoommachine zal simpelweg worden geplaatst in de ruimte die - tot dan - voor voorwarmen in gebruik was. In de nieuwe situatie wordt dit de 'machinekamer'.

Na een positief advies van de dienst *Rijkstoezicht op Fabrieken en Werkplaatsen*, die de aanvraag heeft getoetst aan de Hinderwet en de Veiligheidswet, geeft de Gemeente Marum vlot toestemming voor de plannen. In de loop van 1905 kunnen de Noordwijkers hun stoomzuivelfabriek in gebruik nemen. Zij zijn daarmee de eersten in de gemeente Marum.

Voor de fabrieksarbeiders is de komst van de stoommachine een grote vooruitgang. Het bedienen van de handcentrifuges waarmee de melk wordt gekarnd is zwaar werk en bovendien moeten zij lange dagen maken om de toenemende hoeveelheid melk die dagelijks wordt aangevoerd, te verwerken. In 1916 fuseert *De Goede Verwachting* met *De Eensgezindheid* te Marum. Samen vormen zij de coöperatieve zuivelfabriek *Zuidelijk Westerkwartier* (ZWK).

Het is voor deze nieuwe coöperatie een grote tegenslag dat de fabriek in Noordwijk na de fusie niet sluit, maar op particulier initiatief wordt voortgezet. Ook de oude naam *De Goede Verwachting* blijft bij deze - nieuwe - fabriek in gebruik, waardoor een verwarrende situatie ontstaat. Nu nog veronderstellen velen dan ook dat er in Noordwijk nooit een coöperatie is geweest, maar uit de oprichtingsakte en de eerste statuten blijkt duidelijk dat dit wel het geval is.

Het roept vraagtekens op dat na 1918, de particuliere zuivelfabriek *De Goede Verwachting* wordt geleid door de vroegere directeur van de Marumer fabriek, M. van der Kamp. Hij is na de fusie niet benoemd als directeur van ZWK - naar het schijnt omdat hij niet voldoende geschoold was - en vertrekt naar Noordwijk²⁰.

Deze 'doorstart' - als particuliere fabriek - van *De Goede Verwachting* heeft tot gevolg dat veel boeren in Noordwijk en omgeving niet gaan leveren aan de nieuwe coöperatie, waardoor *Zuidelijk Westerkwartier* en haar leden een heel moeilijke start hebben.

Deze foto werd in 1928 gemaakt van het personeel van de particuliere zuivelfabriek 'De Goede Verwachting'. Links met wit jasje directeur M. v.d. Kamp en vooraan zijn zonen Jans en Willem.

²⁰ ² Het is niet bekend of hij deze fabriek zelf heeft overgenomen of in dienst trad bij een andere ondernemer.

Het leven van Halbe Braam, kaasmaker

Geert Braam

De zuivelindustrie heeft in het zuidelijk Westerkwartier altijd een belangrijke rol gespeeld. De melk werd geproduceerd door de boeren, maar er waren ook melkrijders die de melk naar de fabriek brachten, de ontvangers, de stokers, de boter- en kaasmakers. En dan waren er de directeur en het kantoorpersoneel. Een van hen, mijn pake (opa) Halbe Braam, staat model voor dit verhaal.

Ikzelf, Geert Braam, geboren in 1948, heb de levensgeschiedenis en de verhalen die mijn pake heeft verteld, verder uitgediept en gebruikt om het verhaal over de zuivel te illustreren. De verhalen werden aangevuld met gegevens uit een tweetal interviews met oud-medewerkers van de melkfabriek, Melle Nieuwhof (1924-2005) en Jitze Pruim (geb. 1925).²¹

Groeten uit Hemrik

De zuivelfabriek in Halbe Braam's geboorteplaats Hemrik, waar zijn carrière als kaasmaker begon.

Een toekomst in de zuivel

Halbe Braam werd geboren in 1891 in een gereformeerd arbeidersgezin in Hemrik, gemeente Opsterland. Na de lagere school ging Halbe, ondanks zijn wens om onderwijzer te worden, door bemiddeling van zijn vader Roel Braam werken bij herenboer Van der Sluis. Zijn oudere broers Wabe, Hebke en Willem werkten als starters ook al bij Van der Sluis op en rond de boerderij. Halbe

²¹ Deze gesprekken werden gevoerd in 2001 en 2003.

kreeg als 12-jarige de verantwoordelijke taak om de koeien te hoeden op de uitgestrekte, niet afgebakende landerijen ten zuiden van de *Opsterlandse Compagnonsvaart* in de Hemrik, gemeente Opsterland. Hij verdiende een zeer karig loon, waarvan hij bovendien nog geld moest afstaan als door zijn *'onoplettendheid'* de koeien op andermans grondgebied graasden. De vader van Halbe zag wel dat in dit werk geen toekomst zat voor Halbe; het werk werd altijd door een goedkoop knechtje gedaan. Een gesprek van vader Roel met Van der Sluis, die mede-oprichter was van de Coöperatieve Melkfabriek in Hemrik, resulteerde erin dat de toen 13-jarige Halbe op de fabriek kon gaan werken als leerling kaasmaker. Hij was leergierig en beschikte over goede sociale vaardigheden. Hij bleef in deze fabriek tot begin 1913.

Kaasmaker

Tegenwoordig wordt vaak gesproken over mobiliteit; eigenlijk het niet te lang op één plek blijven werken, om zodoende ervaring op te doen op verschillende plaatsen. Halbe Braam was ver voor het woord werd uitgevonden al zeer mobiel, zoals wij kunnen lezen in het vervolg van dit verhaal. In januari 1913 gaat de dan 21-jarige Halbe namelijk in Twijzel, gemeente Achtkarspelen, werken als *'arbeider Zuivelfabriek'*. De directeur is Ymke Boersma, die Halbe nog kende uit de tijd dat Boersma directeur was van de melkfabriek in Hemrik. Waarschijnlijk heeft hij in Halbe een zeer gemotiveerde leerling kaasmaker gezien en heeft hem mogelijk zelfs promotie in het vooruitzicht gesteld.

Uit de bevolkingsregisters blijkt dat Boersma na enige tijd vertrekt naar Opeinde, gemeente Smalingerland; enkele maanden later vertrekt ook Halbe naar de fabriek in Opeinde. Halbe gaat in de kost bij de familie Jakob Ratsma. Ratsma, die kippenboer was, had verschillende mensen in de kost, onderwijzers en mensen die op de melkfabriek werkten. Er waren twee dochters: Pietje en Geertje, en zoals dat kan gaan sloeg er een vonk over tussen Pietje en Halbe, en hoewel Halbe nog pas kort in het kosthuis verbleef, werd hij al weer uitgeschreven op 9 maart 1914 en werd hij ingeschreven in het bevolkingsregister van Oosthem, gemeente Wijmbritseradeel. Ook in Oosthem is Halbe weer kaas-

Verlovingfoto van Halbe Braam en Pietje Ratsma, ca. 1914. De kleding van Pietje is opmerkelijk. Haar lichte jurk en opvallende hoed tonen dat zij destijds al een *'modebewuste'* vrouw was.

maker en ondanks de grote afstand houdt de liefde tussen hem en zijn Pietje stand. Bijna ieder weekend fietste Halbe, weer of geen weer, naar Opeinde om zijn geliefde te ontmoeten.

In die tijd moest je voor je meisje twee uur fietsen en een nat pak over hebben. Op 8 mei 1915 trouwden ze in Drachten en gingen wonen in Nijezijl onder de rook van Oosthem.

Als tussenstation werkte Halbe nog een half jaar op de, alweer Coöperatieve, melkfabriek in IJlst om zich daarna iets langer - tijdens de roerige tijd van de 1e wereldoorlog - in Wolvega te vestigen. Halbe moest als militair opkomen en een deel van de grens in Noord-Brabant bewaken. Hij werd ingekwartierd bij particulieren. Thuis, in Wolvega, werd in 1916 het eerste kind (dochter Marijke) van Halbe en Pietje geboren. Het tweede kind (zoon Willem) kwam in 1917 in Opeinde ter wereld en vervolgens, in 1918, ook in Opeinde een tweeling, een jongen (Jakob) en een meisje (Geeske). De kinderen werden geboren bij de ouders van Pietje in Opeinde, maar Halbe is ten tijde van de geboorte wel thuis, want hij geeft de kinderen zelf aan in Drachten.

Naar Marum

Sinds 1900 was aan de Kruisweg in Marum een 'boterfabriek' met de naam *Eensgezindheid*. De naam gaf aan dat het een project was dat door eensgezindheid van de boeren tot stand was gekomen. De hoeveelheid melk die verwerkt moest worden tot boter en kaas was uiteindelijk te groot om dit nog met handkracht te doen. In navolging van de vele coöperatieve zuivelfabrieken in Friesland werd de "*Vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek Zuidelijk Westerkwartier*" opgericht en dit resulteerde in 1918 in een nieuwe fabriek. Halbe solliciteerde in 1921 bij deze fabriek als kaasmaker. Een groot voordeel voor hem was dat hij in deze fabriek op zondag niet hoefde werken.

Hij ontmoette er kaasmaker Nieuwhof, de grootvader van Melle Nieuwhof, met wie de schrijver een interview had. Melle Nieuwhof kon nog vertellen dat zijn grootvader, hoewel niet gediplomeerd, al jaren het vak van kaasmaker uitoefende in verschillende fabrieken. Gezien zijn leeftijd en ervaring mocht hij een vereenvoudigd examen doen toen dit een vereiste werd. Hij gaf echter een fout antwoord op een belangrijke vraag en kon vervolgens het kaasmakersvak vaarwel zeggen. Zijn zoon Piet haalde wel de benodigde papieren.

Van koe tot kaas

Om een indruk te krijgen van het werk van de kaasmakers volgt een samenvatting van het proces 'van koe tot kaas'. De melk werd in die tijd in melkbussen aangevoerd bij de fabriek, waar werd begonnen met het pasteuriseren (=verhitten) van de melk. Daarna wordt stremsel toegevoegd, wat er voor zorgt dat de melk dik wordt. De dikke melk wordt in stukjes gesneden tot er kleine witte korrels overblijven: de wrongel. De wrongel wordt stevig in vaten geperst waardoor de kaas zijn vorm krijgt. Na het persen gaan de kazen uit de vaten in het pekelbad; zout maakt de kaas steviger, smaakvoller en langer houdbaar. Daarna krijgen de kazen nog een beschermlaagje. Tijdens het rijpen wordt de

korst harder en trekt het zout in de kaas. De taak van de kaasmakers is om te controleren of de kwaliteit goed is.

De Marumer fabriek

De 1e kaasmaker had in Marum een soort lessenaar waar de opdrachten in werden gedeponereerd. Op de opdrachten stond wat er moest worden gemaakt: Goudse kazen, broodkazen, of kleine kaasjes. (In museum 't Rieuw wordt voor belangstellenden elk seizoen een paar keer kaas gemaakt op traditionele wijze)

Een compleet beeld van de melkfabriek. De woningen zijn helemaal rechts nog gedeeltelijk zichtbaar.

In het boek van Jan Buitkamp is een lijstje afgedrukt van hoeveel het personeel verdiende in 1926: de 1e kaasmaker en de 1e machinist verdienden het meest nl. f. 29,50 per week (= f 1.534,- per jaar). De directeur verdiende f. 3.000,- per jaar, met als bonus 0,4% van het melkgeld. Er werkten in dat jaar 14 mensen, incl. de directeur. Namen die in die tijd op de loonlijst stonden waren: L.M. Bosma, assistent-directeur; F. Wiekkel, 1e boekhouder; E Vermeer, boekhouder; G. de Nijf, correspondentie; C. van der Meulen, melkcontroleur; P Nieuwhof, 2e kaasmaker; B. van de Veen, werkman; E. Klompmaker, centrifugist; G. Zwart, melkontvanger; K. Buiten, botermaker en S. de Boer, controleur controle vereniging. Los personeel werd uit de omgeving betrokken.

Mijn gesprekspartner Melle Nieuwhof heeft zelf wel enige tijd bij de fabriek gewerkt, maar het werk beviel hem niet. Het was hard werken, maar wel een mooie overbrugging naar een andere baan. Na in de oorlog dwangarbeid te hebben verricht voor de Duitsers, mocht Nieuwhof na de bevrijding terugkomen bij de fabriek, waar hij hand en spandiensten verrichtte. Hij reed met de melkrijders mee en hielp mee om de wagons met zwarte brandstof te lossen

voor de fabriek. Dit moest snel gebeuren, want de vervoerder, die ingehuurd werd met paard en wagen kostte veel geld. In de periode waar Melle Nieuwhof over vertelt, eind jaren '40, werken er zo'n 50 mensen in de fabriek, waarvan twee kaasmakers. Verder waren er veel melkrijders.

Wonen bij de fabriek

Bij de fabriek werden fabriekshuizen gebouwd in dezelfde stijl als de melkfabriek. De gezinnen Nieuwhof en Braam waren de enige gereformeerde gezinnen in de Marumer fabriekshuizen. Dat gaf een band; ze lazen samen de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* en de *Leekster Courant*.

Naast Melle Nieuwhof interviewde ik Jitze Pruim, eveneens oud-medewerker van de melkfabriek. Beiden konden veel gegevens verstrekken over de bewoners van de huizen. De huisnummering loopt van oost naar west, van A223 t/m A228, later vernummerd naar 266 t/m 271. Melle Nieuwhof wist zich uit de tijd dat hij er zelf woonde, voor en tijdens WO II, nog te herinneren, wie er in de fabriekshuizen woonden.

In het huis dat het dichtst bij de fabriek stond woonde Gjalt Zwart (A228); hij was de eerste melkontvanger. Daarnaast woonde Piet Nieuwhof (A227), 2e kaasmaker; daarnaast Gerrit Hut (A226). Later kwam Kornelis van der Meulen in deze woning te wonen. Van der Meulen was aanvankelijk controleur en werd later adjunct-directeur. Klaas Bouter (A225) was botermaker en Durk de Kleine (A224) was 1e machinist en verantwoordelijk voor de machinekamer. En ten slotte Halbe Braam, 1e kaasmaker met zijn gezin (A223).

De indeling van de zes fabriekswoningen was in grote lijnen gelijk. Alle huizen hadden een kleine voor(pronk)kamer, die doorgaans alleen werd gebruikt voor visite. Er werd voornamelijk in de keuken geëld; daar werd gekookt, gestreken, het was het domein van de huisvrouw. Het was de ruimte waar de familie at, de krant werd gelezen, maar ook de was werd er gedaan. De kachel brandde er op turf of zwarte brandstof. (Anekdote: een jongen was op een zondagmiddag met zijn ouders in de voorkamer en sprak de volgende historische woorden: “*Zullen we maar weer naar huis gaan?*”) Naast de pronkkamer en de keuken was beneden nog een slaapkamer. Achter de huizen was een schuurtje, en er waren grasveldjes waar de witte was op werd gedroogd, de zogenaamde bleekveldjes. De bonte was werd aan de waslijn gehangen. Boven was een grote zolder die diende als slaapkamer met een ingebouwde bedstee en een inloopkast, en bij slecht weer werd de was er gedroogd.

De vrouwen uit de fabriekshuizen hielden op wasdag de wind goed in de gaten, want bij westenwind kon de was op het bleekveldje behoorlijk vuil worden door de roetdeeltjes uit de schoorsteen van de melkfabriek. Bij onverwacht draaiende wind moest de hele was soms opnieuw worden gedaan. Ook was er ruimte om groente te verbouwen en er waren nog grotere tuinen voor aardappelen. Voor de huizen waren kleine siertuintjes. Directeur Jan Timmerman woonde in de dienstwoning aan de westkant van de fabriek. Hij kwam in 1924 en bleef 30 jaar in dienst. Zijn opvolger was de heer De Jong. Aan de oostzijde van de fabriekshuizen staat nu nog het huisje met de naam *'t Olie Stee* 1913, waar het

gezin van Gerrit Boonstra en Margien Kobes woonde, een gezin dat niet weg te denken was uit de Marumer samenleving, vanwege het grote aantal kinderen en de kostgangers. Een aantal werknemers van de fabriek gingen met de familie om in goede en kwade dagen. Het rijtje fabriekshuizen is al lang verdwenen evenals de directeurswoning, de watertoren en de hoge schoorsteen naast de fabriek. De zuivelfabriek zelf staat er nog, hoewel Domo al weer is veranderd in Frico Cheese.

Personeelsleden van de Coöperatieve Zuivelfabriek Nijeziil in 1915. Kaasmaker Halbe Braam staat achteraan, tweede van links. De kaas- en botermakers en overige personen die betrokken waren bij de productie zijn in het wit gekleed. Hygiëne was ook toen al zeer belangrijk. De beide mannen in donkere overall zijn machinist en/of stoker³.

Anekdote

Het was vanzelfsprekend verboden voor de mannen in de fabriek om te 'pruimen'; toch werd dit wel eens stiekem gedaan. Toen directeur Timmerman merkte dat iemand pruimde in de kaasmakerij kwam hij via een steeg tussen de machinekamer en het ketelhuis de spoelplaats in. Daar was nog een ruimte tussen de kaasmakerij en de pekelkelder waar bakken stonden met kazen die gewassen moesten worden, en waar de voorraad kaasvaten stond opgeslagen. Plotseling stond Timmerman in de kaasmakerij en maakte een praatje met de kaasmaker, die pruimtabak in de mond had. De man liet niets merken, maar het vieze tabaksvocht, wat normaal werd uitgespuugd op een verantwoorde plaats moest nu noodgedwongen worden doorgeslikt, en nog eens en nog eens.

Timmerman merkte het en hij wist ook hoe beroerd de man er van zou worden. Het gesprek was afgelopen en Timmerman vervolgde zijn ronde. De pruimkauer ging eveneens de fabriek uit en moest danig overgeven. Timmerman stond, naar later bleek, om het hoekje te kijken en wreef zich in de handen, en dacht waarschijnlijk dat de man wel nooit weer zou 'pruimen' in de kaasmakerij. Er is overigens nooit met een woord over gesproken.

De tweede wereldoorlog

De oorlogtijd heeft sporen nagelaten rond de fabriek. Adjunct-directeur Cornelis van der Meulen werd na het openen van zijn voordeur op 13 juli 1944 onder vuur genomen en bezweek aan zijn verwondingen in het ziekenhuis in Groningen. Hij was het slachtoffer geworden van een *Silbertannerepresaille*; opperwachtmeester De Groot in Grootegast was namelijk doodgeschoten tijdens het bewaken van het kantoor in Grootegast. De opdracht tot het doden van Van der Meulen kwam van het Scholtenshuis en werd uitgevoerd onder leiding van de SD-er Kindel. Het voorval heeft grote indruk gemaakt en het zou respectvol zijn als het tijdelijke gedenkteken dat ik in 2006 ²² plaatste, de aanzet is geweest voor een blijvend herinneringsmonument verwijzend naar dit vreselijke voorval in Marum.

Na de zware bombardementen op de oostelijke Maasoever in Noord- en Midden-Limburg vluchtten veel mensen uit dit gebied naar het noorden. Een groot aantal evacués werd ook in Marum opgenomen, vaak verdeeld over verschillende huizen. Zo werd een deel van het gezin Schoonenberg ingekwartierd in één van de fabriekshuizen, bij Halbe Braam. De rest van het gezin verbleef bij de familie Meter en de familie Klinker. Ook werden er mensen ondergebracht ten huize van de directeur, Jan Timmerman. Joke (in 1944 10 jaar), de dochter van de familie Schoonenberg heeft in 2004 het verhaal over de verschrikkelijke oorlogservaringen verteld aan de schrijver van dit artikel. Zij was uitgemergeld en zwak aangekomen in Marum, maar werd door de familie Braam, waar zij werd ondergebracht, bijzonder goed verzorgd. Personeel van de zuivelfabriek ontving eens per maand een pakje boter. Deze boter was bestemd voor Joke, om haar weer op krachten te krijgen.

Zij kwam er weer bovenop en denkt nog met veel respect terug aan de Marumer periode.

Leven na de zuivel

Halbe Braam verlaat de kaasfabriek eind 1946, door de bekende kaasmakerskwaal, *'rugklachten'* en verhuist met zijn gezin naar de Lindsterlaan. Hij blijft betrokken bij de kaasfabriek, hij ontvangt ook tot zijn overlijden in 1982, hoewel de fabriek dan is overgegaan naar de Domo, altijd nog een relatiegeschenk met kerst. Hij ging werken in het verzekeringswezen, was contactpersoon voor de Bouwkas en incasseerde patiëntennota's van verschillende doktoren in Marum.

De oudste zoon van Halbe Braam, Willem, werd net als zijn vader kaasmaker. Hij leerde het vak op de fabriek in Marum, maar vertrok na zijn huwelijk eerst naar Ruinerwold, ging later naar het Brabantse Klundert en emigreerde in

²²

1952 naar Canada. De andere zoon, Jakob, bij velen bekend als Jappie is mijn vader. Hij werd timmerman en bleef bijna zijn hele leven werken bij Gjaltema's Timmerfabriek *De Volharding* in Marum.